

Elmira Nosu qızı İlyash³⁸
ALMAN DİLİNİN SİNTAKSİSİ: CÜMLƏ NÖVLƏRİ VƏ CÜMLƏ
ÜZVLƏRİ HAQQINDA

Qrammatikanın bir bəhsi olan sintaksisdə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri olan sadə, nəqli, sual və əmr cümlələrindən bəhs olunur. Alman dilində cümlələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Alman dilində bir qayda olaraq cümlədə hər iki baş üzv işlənir. Mübtədə və xəbər Azərbaycan dilində bu mütləq deyil. Məs: Ich schreibe (alman dili) Yazıram (azərb. dili) yəni mübtədanın işlənməsi vacib deyil.
2. Alman dilində xəbər feillə ifadə olunur. Hətta ismi xəbərin kopula hissəsi köməkçi feil olur. Wir schreiben (feil schreiben); Er ist Lehrer (sein – köməkçi feil)
3. Alman dilində cümlənin növbədən əvvəl olaraq xəbərin yeri dəyişir: Sadə nəqli cümlə: Du sagst alles richtig (ikinci yerdə); Sual cümləsi: Sagst Du alles richtig? (birinci yerdə); Wohin gehst du? – (ikinci yerdə) Sual sözlü sual cümləsi.
4. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq alman dilində cümlədə yalnız bir inkar işlənir. Ich habe dieses Mädchen nie gesehen - Mən bu qızı heç vaxt görməmişəm. Bütün bu xüsusiyyətlər mürəkkəb cümlə növlərində özünü göstərir.

Sintaksis sadə (nəqli, sual, əmr və s.) mürəkkəb cümlələrdən bəhs edir. Həmçinin şəxsi, şəxssiz cümlələr – persönliche, unpersönliche sätze və qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr – unbestimmte persönliche sätze.

Baş və budaq cümlələr – Hauptsätze - Glieder sätze. – təsdiq və inkar cümlələri – und negative sätze. Sadə nəqli cümlədə söz sırası (Die Fortfolge im ein fachen Aussagesatz)

Sadə nəqli cümlədə 2 cür söz sırası vardır.

1. Düzgün söz sırası (Die gerade Wortfolge)
2. Əks söz sırası (Die ungerade Wortfolge)

Düzgün söz sıralı nəqli cümlələrdə birinci yerdə mübtədə ikinci yerdə xəbər və sonra ikinci dərəcəli üzvlər gəlir. Alla schreibt gut.

Əks söz sıralı nəqli cümlələrdə birinci yerdə ikinci dərəcəli üzv, ikinci yerdə xəbər və sonra başqa üzvlər gəlir. Mas: Heute antwortet er gut.

Sual cümlələrində söz sırası (Wortfolge im Fragesatz)

Alman dilində sual cümlələri Azərbaycan dilində olduğu kimi 2 cür olur.

1. Sual sözlü sual cümlələri – Fragesätze mit dem Fragewort
Sual sözsüz sual cümləsi: - Fragesätze ohne Fragewort
Sual sözlü sual cümləsində birinci yerdə sual sözü sonra isə mübtədə və başqa üzvlər gəlir. məs: wann gehst du?

Bu cümlələrdə intonasiya nəqli cümlələrdə olduğu kimidir. məs: Wohin gehst du heute?

Sual sözsüz sual cümlələrində birinci yerdə xəbər, ikinci yerdə xəbər, sonra başqa üzvlər gəlir. Sual sözsüz cümlələrin sonunda intonasiya Azərbaycan dilində olduğu kimi yüksəlir. Məs: kommt er morgen ins Institut?

Sual sözlü sual cümlələrində xəbərin dəyişən hissəsi ikinci yerdə dəyişməyən hissə isə cümlənin sonunda durur. Warum gehst du heute nicht? – Sən bu gün niyə getmərsən?

Əgər xəbər mürəkkəb zaman formaları ilə ifadə olunursa bu zaman birinci yerdə sual sözü, ikinci yerdə xəbərin dəyişən hissəsi, sonra mübtədə, ikinci dərəcəli üzvlər, sonra isə xəbərin dəyişməyən hissəsi durur. Wie hast du das gemacht?

İntonasiya sadə nəqli cümlələrdə olduğu kimidir.

2. Sual sözsüz sual cümlələrində isə xəbər birinci yerdə durur, cümlənin sonunda ton yüksəlir: Arbeitst du in der Schule?; Sən məktəbdəmi işləyirsən?; Hast du diesen Mantel gesehen?; Bu paltonu görmüsənmi? Əmr cümlələri -Die Befehlsätze

Əmr cümlələrində xəbər və ya xəbərin dəyişən hissəsi həmişə birinci yerdə, xəbərin dəyişməyən hissəsi isə cümlənin sonunda durur.

Məs: Schreiben Sie den Aufsatz richtig! İnşanı düz yazın!

Əgər cümlədə ayrılan ön şəkilçili feil işlənsə, ayrılan önşəkilçili ayrılaraq cümlənin sonunda durur. məs: Machen Sie die Für auf!

Alman dilində əmrin (İmperativin) dörd forması vardır:

1. İkinci şəxsin təkində düzələn əmr forması
2. İkinci şəxsin cəmində düzələn əmr forması
3. Birinci şəxsin cəmində düzələn əmr forması
4. Əmrin nəzakət forması.

Məs: kommst – komme → şəxs əvəzliyi və şəxs sonluğu atılır. du schreibst – schreibe!

Bəzi feillərdə kökə ç şəkilçisi əlavə olunur. İkinci və üçüncü şəxsin təkində kökündəki ç saitini ç

çevirən feillər İmperativdə e – şəkilçisi qəbul etmirlər.

ç - şəkilçisi qəbul etmirlər.

(sən götürürsən)

du nimmst - nimmst (götür)

Du siehst dich!

du gibst (sən verirən) gib! (ver)

İndiki zamanda ikinci və üçüncü şəxsin təkində umlaut qəbul edən feillər İmperativdə umlaut qəbul etmir və onların e şəkilçisi qəbul etməsi məcburi deyildir.

du fährst – (sən yola düşürsən), fahre – (yola düş)

du läufst – (sən qaçırsan) laufe (qaç)

Kökü d, t və yaxud özümdən əvvəl hər hansı samit gələn, m, n samitləri ilə qurtaran feillər İmperativdə mütləq “e” şəkilçisi qəbul edirlər.

Məs: du badest – (sən çimirsən) bade (çim)

du arbeitest (sən işləyirsən) arbeite – işlə.

- İkinci şəxsin cəmində əmr forması düzəltmək üçün yalnız şəxs əvəzliyini atmaq lazımdır.

Ihr geht - (siz gedirsiniz), geht! - gedin!

Ihr arbeitet (işləyirsiniz), arbeitet! (işlə!) arbeitet!

Əmrin nəzakət forması Präsens-də müraciətin nəzakət formasına uyğun gəlir, lakin İmperativ-də Sie əvəzliyi feildən sonra işlənilir.

məs: Sie schreiben – Siz yazırsınız (müraciətin nəzakət forması)

Schreiben Sie – yazın (əmrin nəzakət forması).

- Birinci şəxsin cəmində İmperativ düzəltmək üçün şəxs əvəzliyini feildən sonra işlətmək lazımdır. Azərbaycan dilinə tərcümədə “gəlin” sözü də artırmaq olar.

wir schreiben – (biz yazırıq) I şəxs cəm

Schreiben wir (gəlin) yazın!

wir gehen – Biz gedirik (I şəxs cəm)

Gehen wir – (gəlin) gedək!

Köməkçi feillərin İmperativ (əmr) forması aşağıdakı şəkildə düzəlir.

sein:sei!, seid! Seien Sie, seien wir!

məs: sei vorsichtig – ehtiyatlı ol!

Seid vorsichtig! – ehtiyatlı olun! (II şəxsin cəmi)

Seien sie vorsichtig – ehtiyatlı olun! (nəzakət forması)

Seien wir vorsichtig! – ehtiyatlı olaq!

“werden” köməkçi feil İmperativ də, bir qayda olaraq, “sein” köməkçi feili ilə əvəz olunur.

Ayrılan önşəkilçili düzəltmə feillər İmperativ-də belə düzəlir: ön şəkilçi Präsens və İmperativdə olduğu kimi feildə ayrılır.

Məsələn: einladen (dəvət etmək): lade ein! (dəvət et!) ladet ein (dəvət edin)

Laden Sie ein (dəvət edin) nəzakət forması.

Laden wir ein! – (dəvət edək)

Qayıdış feillərin İmperativini düzəldərkən sich qayıdış əvəzliyi və Akkusativ (təsirlik hal) halında onu əvəz edən əvəzliliklər feildən sonra, nəzakət formasında və birinci şəxsin cəmində isə Sie və wir əvəzliliklərindən sonra durur. Məsələn: Erinnerung dich an deine Freunde! – Dostlarını xatırla. Erinnerung wir uns an unsere Freunde – gəlin dostlarımızı xatırlayaq!

Erinnern Sie sich an ihre Freunde! – dostlarımızı xatırlayın!

İmperativdə feillə əmrə alınmış xəbər cümlənin birinci yerində durur.

Danışq zamanı əmri yumşaltmaq xatirinə feildən sonra “mal” hissəciyi işlətmək olar.

Məsələn: Er holt euch mal in diesem otel! - Bu oteldə dincəlin bir.

Cümlənin baş üzvləri (Die Hauptglieder des Satzes)

Alman dilində cümlənin mübtədası wer? (kim?) was? (nə?) suallarına cavab verir və müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.

1. İsimlə: Die Schüler (isim) gehen in den Park - Şagirdlər parka gedir.

2. Əvəzliliklə: Sie – wer machten Fehler?

3. Sayla: zehn +yehn ist zwanzig - zweimal zwei ist vier

4. Məsələrlə: weinen ist nicht gut – Ağlamaq yaxşı deyil.

- Qeyri-müəyyən əvəzlilik man mübtədə kimi. Alman dilində mübtədə qeyri-müəyyən əvəzlilik olan man - la da ifadə olunur. Azərbaycan dilinə “man” mübtədəli cümlələr qeyri-müəyyən şəxsi, təktərkiibli cümlələr kimi tərcümə olunur: Man sagt – deyirlər; Man tanzt – rəqs edirlər; Man Spricht – danışırlar.

Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdə xəbər 3-cü şəxsin təkində durur.

“es” şəxsi əvəzliyi mübtədə kimi: Es klopft – qapı döyülür; Es ist + kalt – soyuqdur; Es schneit – qar yağır; Es ist sonnig – günəşlidir.

Bu cümlələrə şəxssiz cümlələr deyilir

³⁸ BDU, Alman və fransız dilləri kafedrası

Xəbər (Das Brädikat). Alman dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi xəbər sadə və mürəkkəb olur.
 Das einfache Prädikat – sadə xəbər
 Das zusammengesetzte Prädikativ – mürəkkəb xəbər
 Sadə xəbər həmişə feillə ifadə olunur.
 Die Männer arbeiten viel – kişilər çox işləyirlər.
 Die Frauen singen – qadınlar (mahnı oxuyurlar).
 Mürəkkəb xəbər isə həm mürəkkəb feli xəbərlə (Verbales Prädikat, həm də mürəkkəb ismi xəbərlə ifadə olunur). (Nominale Prädikat)
 Plötzlich begann er zu weinen – Birdən o ağlamağa başladı.
 kannst du Deutsch sprechen? - Sən almanca danışa bilirsənmi?
 begann zu weinen, kannst sprechen mürəkkəb feli xəbərlədir.
 Der Apfel ist süß - alma şirindir.
 Das Zimmer ist groß – otaq böyükdür.
 Ist süß- ist groß bunlar ismi xəbərdirlər.
 İsmi xəbər iki hissədən ibarət olur.
 Kopula və Prädikativ, kopula ismi xəbərin dəyişən hissəsidir. Prädikativ isə dəyişmir. Prädikativ müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.
 Das Kind ist klug – (sifətlə)
 Uşaq ağıllıdır
 Sie sind Arbeiter (isimlə) – onlar fəhlədir.
 Dieser Mantel ist dein (əvəzliliklə)
 Bu palto sənidir.
 Dreimal drei nacht neun (sayla)
 Xəbər həm də sabit söz birləşmələri ilə ifadə olunur.
 Wir nehmen von der Lehrerin Abschied
 Biz müəllimlə xudahafizləşirik.
 Wir machten uns früh am Morgen auf den weg:
 Biz səhər tezdən yola düşdük.
 Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri - Die Nebenglieder des Satzes
Tamamlıq (das Objekt). Tamamlıq xəbərlə sıx bağlı olub onu mənacə tamamlayır. Elə feillər var ki, onlar tamamlıqsız işlənir. Ich erwarte den Dozent – Mən dosenti gözləyirəm; Ich liebe dieses Kind – Mən bu uşağı sevirəm
 Feillə ifadə olunmuş xəbər həm tamamlıqla, həm də tamamlıqsız işləyə bilər: Ich schreibe - mən yazıram; Ich schreibe einen Brief – mən bir məktub yazıram; Wir leisen – Biz oxuyuruq; Wir lesen diesen Roman.
 Azərbaycan dilində olduğu kimi alman dilində də tamamlığın iki növü var.
 1. Vasitəsiz tamamlıq (das Kasusobjekt). Ya Dativ ya da Akkusativ halında söz önüstüz işlənən tamamlığa vasitəsiz tamamlıq deyilir.
 Das Kind besucht den Kindergarten - Uşaq bağçaya gedir (baş çəkir).
 Er dankt dem Lehrer – o müəllimə təşəkkür edir – O müəllimə təşəkkür edir.
 2. Vasitəli tamamlıq (das persönliche objekt). Dativ Akkusativ bəzən də Genitiv halında sözü ilə işlənən tamamlıq vasitəli tamamlıqdır. Er sorgt für seinen Sohn - O oğlunun qayğısına qalır.
 Tamamlıq müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.
 Tamamlığın hansı halda durması feilin idarəsindən asılıdır. Alman dilində feilin idarəsi Azərbaycan dilinə uyğun gəlmir.
 Er dankt dem Lehrer (Dativ) - O, müəllimə təşəkkür edir (yönlük hal)
 Ich besuche die Schule (Akk) - Mən məktəbə gedirəm (yönlük hal)
 Er ruft seinen Freund an (Akk) - O dostuna zəng edir. (yönlük hal).
 Alman dilində elə feillər vardır ki, özlərindən sonra 2 tamamlıq, həm Dativ, həm Akkusativ halında işlənən tamamlıq tələb edirlər.
 Die Mutter gibt ihrer Schwester (Dat) einen Roman, (Akk) ana-bacısına bir roman verir
 Der Vater erzählt seinem Kind (Dat) - Interessante Märchen (Akk) - Ata uşağına maraqlı nağıllar danışır.
 Əgər cümlədə işlənən tamamlıq əvəzliliklə ifadə olunursa əvvəl Akkusativ halında olan tamamlıq sonra isə Dativ halında işlənən tamamlıq işlənir.
 Ich gebe ihm ein Heft (Akk. Dat.)
Zərflik (Das Adverbiale). Alman dilində zərfliyin növləri bunlardır: 1. Yer zərfliyi (das Adverbiale des Ortes); 2. Zaman zərfliyi (das Adverbiale der Zeit); 3. Tərzi-hərəkət zərfliyi (das Adverbiale der Art und Weise); 4. Səbəb zərfliyi (das Adverbiale des Grundes); 5. Məqsəd zərfliyi (das Adverbiale des Zieles)
 1. Yer zərfliyi
 Hier liegen viele Bücher (wo?) - Burada çoxlu kitablar vardır

Yer zərfliləri wo?, wohin? woher? harada? haraya? haradan? suallara cavab verir.

2. Zaman zərfliləri
 Morgen kommt meine Großmutter (wann?) Sabah nənəm gəlir. nə vaxt – wann?, nə vaxtdan – seit wann?, nə müddətə - wie lange? Suallarına cavab verir.
 3. Tərzi-hərəkət zərfliləri necə?- wie?, nə tərzədə? – Auf welche?, weise?
 Er erklärte die Regel ausführlich. - O qaydanı ətraflı danışdı.
 4. Səbəb zərfliləri warum? – nə üçün?, aus welchem Grunde? suallarına cavab verir. Sie sang vor Freunde - O sevindən mahnı oxuyurdu.
 5. Məqsəd zərfliləri wo zu? – nə üçün?; zu welchem zwech – nə məqsədlə? suallarına cavab verir. Ich brauche einen roman um zu lesen- Mənə oxumaq üçün bir roman lazımdır. Təyin (Das Attribut). Təyin aid olduğu ismin qarşısında durub, onunla cinsə, hala və kəmiyyətə görə uzlaşır.

Təyin, welcher?, welches?, welche?, pl-welche? – hansı? was für ein? was für eine? Wwas für ein? was für eines? – necə?, nə cür? Suallarına cavab verir. (der die, das) wievielde? neçənci? wessen? - kimin? wieviel? – neçə ədəd suallarına cavab verir. Təyin müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Михайлова О.Э., Wendelbs E.U. Грамматика немецкого языка.
2. Hüseynov Ə.A. Deutsch (universitetlərin ixtisası xarici dil olmayan fakültələri üçün dərslük). Bakı, 2006
3. Anna Buscha, Szilvia Szifa. Begegnungen. Leipzig, 2013
4. Seyidov Y. Azərbaycan dili. Bakı, 2010

Ключевые слова: простое предложение, вопросительные предложения, части речи, главные предложения, порядок слов, местоимение

Key words: simple sentence, interrogative sentences, parts of speech, main clauses, word order, pronoun

Summary

The word order in simple affirmative, interrogative and imperative sentences. Part of speech expressing subject and predicative. The kinds of subordinative clauses

Резюме

Порядок слов в простых утвердительных, вопросительных и повелительных предложениях. Часть речи выражающая подлежащее и сказуемое. Виды придаточных предложений.

Рәуфи: dos.F.B.Багірова